

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

SEPTEMBER 1996

COLOFON

De Terebinth is een tijdschrift ten behoeve van de leden van Vereniging de Terebinth

Redactie: Josée Bionda, Sytze de Boer, Wim Cappers en Henk de Feijter

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredacteur: Wim Cappers

Redactie en secretariaat: Dodeweg 31
3832 RE Leusden 033-4653380

De kopij voor de volgende Terebinth moet vóór 26 oktober 1996 op het secretariaat aanwezig zijn. De kopij wordt bij voorkeur op 3,5 inch floppy en in WordPerfect 5.1 aangeleverd.

Voor adverteren kunt u inlichtingen inwinnen bij Wim Cappers: 026-3210603.

Het lidmaatschap van de vereniging kost minimaal voor personen f 35,-, voor elke huisgenoot f 15,- en voor organisaties f 100,- per jaar. De contributie kan op giro-nummer 335536 van de Terebinth te Leusden worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Artikelen mogen niet worden overgenomen zonder vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Illustraties: Theo Janssen (voorpag. monument Jongenskampen, Bronbeek, p. 51, 53, 54, 55, 56), J. Hattinga Verschure (p. 59), pentekening naar foto's door Nancy Koorn (p. 61)

INHOUDSOPGAVE

Blik op Roermond	50
Ontheemd in eigen land	51
Voordat de koningin er was lagen er al bloemen...	53
Een goede jager loopt achteruit...	55
Verenigingsnieuws	58
Een kruin als kroon: tien jaar Terebinth	59
Funerair uitstapje naar romantische dodentuinen	61
Boekbesprekingen	63
Excursies	64
Agenda	64

De Terebinth, jaargang X, aflevering 4, september 1996

BLIK OP ROERMOND

Op 7 september is voor de negende maal een herdenking georganiseerd bij het Nationaal Indië-monument 1945-1962 in Roermond ter nagedachtenis aan de 6.152 militairen, die gesneuveld zijn tijdens de strijd in het voormalig Nederlands-Indië en Nieuw-Guinea. Vooral de Indië-veteranen zijn daarbij in groten getale aanwezig. Dit jaar waren het er 16.000, duizend meer dan vorig jaar.

Tussen 1946 en 1950 zijn meer dan 100.000 militairen naar Nederlands-Indië gestuurd. De Nederlandse regering erkende de republiek van Soekarno niet. Als gevolg hiervan moesten de militairen ons Vaderland verdedigen. Het waren zowel vrijwilligers als dienstplichtigen. De tijd van voorbereiding was minimaal, waardoor kennis over het land en de achtergrond van de strijd bij velen ontbrak. Op de boot werden een paar lessen in de taal gegeven. Bij terugkomst werden zij door zwijgen ontvangen en werden de verhalen niet verteld.

De Polygoonuitzendingen stonden geheel in het teken van "de bevrijding, die onze jongens brachten". In 1969 bracht J.E. Hueting als eerste de kwestie van de Nederlandse oorlogsmisdaden ter sprake. In 1984 behandelde L. de Jong de voorgeschiedenis van de oorlog in Nederlands-Indië en dit leidde tot de oprichting van het Comité voor Eerherstel. In 1987 verwees ook hij naar gepleegde oorlogsmisdaden door Nederlandse militairen. Tenslotte ligt de komst van Poncke Prinsen in 1994 nog vers genoeg in het geheugen om er weet van te hebben, dat bij de Indië-veteranen diepe trauma's bestaan.

Voor een deel worden die veroorzaakt door de persoonlijke ervaringen, die men in Indië opdeed. De gevechten en de confrontatie met de bevolking verliepen allesbehalve zachtzinnig. Belangrijker echter is de houding van de opeenvolgende Nederlandse regeringen. Pas sinds kort is er een vaag veteranenbeleid: een afvaardiging bij de herdenkingen, een pasje en een eenmalige uitkering van f 1000,- bruto. De veteranen hebben echter behoefte aan een openlijke erkenning van de verantwoordelijkheid die ligt bij de overheid. Zij verdienen volgens eigen gevoelens eerherstel voor de modder die jarenlang via de pers over hen is uitgestort. Zij ontkennen het bestaan van excessen niet, maar zij weigeren als oorlogsmisdadiger te boek gesteld te worden, terwijl zij slechts koningin en vaderland dienden.

Het Nationaal Indië-monument geeft hun de mogelijkheid om gezamenlijk uiting te geven aan diepe gevoelens van pijn en wanhoop. En zo bijeen ervaren zij een troost en erkenning, die zij bij terugkomst hebben moeten ontberen.

Josée Bionda

Informatie: Stichting Nationaal Indië-monument 1945-1962, Mauritslaan 1, 6074 AS Melick.

DEN HAAG, DEN HAAG, DE WEDUWE VAN INDIE BEN JIJ

Dit themanummer is niet gewijd aan de veteranen, die naar Nederlands-Indië werden gezonden. Het is het verslag van een zoektocht naar een andere vergeten groep, die banden heeft met het voormalig Nederlands-Indië. Het betreft de Indische Nederlanders, die na afloop van de strijd naar Nederland kwamen. Ook zij blijken rond te lopen met nare oorlogsherinneringen, waarvan het bestaan pas sinds kort is erkend. Daarnaast kampen Indische Nederlanders met een probleem, dat anderen en zij zelf moeilijk onder ogen zien. Hoewel zij zich Nederlander voelen, moeten zij hier vorm geven aan hun dodencultuur gebaseerd op voorouderverering, die hemelsbreed verschilt van de individualistische, afstandelijke omgang met de dood in Nederland. Levend tussen twee werelden begint de Indisch Nederlandse gemeenschap te ervaren, dat een uitweg nodig is. Herkenning en erkenning van het probleem rond haar oorlogservaringen en haar dodencultuur blijken nauw met elkaar verweven te zijn.

Wim Cappers

ONTHEEMD IN EIGEN LAND

Een paar jaar geleden werd ik voor het eerst geconfronteerd met de vraag of het mogelijk was dat er een gedenkplaats kon komen voor iemand, terwijl zijn stoffelijke resten verstrooid waren buiten Nederland. Enige tijd terug werd me dezelfde vraag voorgelegd door een familie van Indisch-Nederlandse afkomst. De vader van het gezin was vrij plotseling overleden en had zijn oudste zoon toevertrouwd dat zijn as uitgestrooid moest worden in Indonesië. De overige familieleden hadden echter behoefte aan een plekje, waar zij, en vooral de kleinkinderen, hem van tijd tot tijd konden gedenken. Omdat er tegenwoordig medaillons en siervoorwerpen bestaan, waarin een klein deel van de as bewaard kan worden, vroeg ik of zij een gedeelte van de as wilden bewaren bij die gedenkplaats. Het antwoord van de weduwe was: "Neen, de kinderen willen niet dat hun vader gedeeld wordt". Ik liet dat antwoord tot me doordringen en merkte toen op: "Ik ben opgegroeid tussen gerepatrieerde Indische Nederlanders en denk dat u erin geslaagd moet zijn om uw hele leven gedeeld te leven". Het leverde me een heel snelle blik van herkenning op, zonder dat er verder nog op teruggekomen werd. Deze ontmoeting liet me niet los. Ik had me nooit eerder afgevraagd, of de wijze waarop wij met onze doden omgaan en afscheid van hen nemen, wel past bij hun geschiedenis en hun leven. Ver weg van voorouders en alle wortels die een mens maar heeft.

Een boekje van de in Nederlands-Indië geboren schrijver en diplomaat F. Springer, *Schimmen rond de Parula* (Querido, 1966) eindigt met een versje, dat me zeer dierbaar is.

*Kalau tuan djalan dahulu
tjarikan saja daun kembodja
kalau tuan mati dahulu
nantikan saja dipintu sorga.*

*Als u, mijnheer, eerder heengaat,
zal ik een blad van de kambodja zoeken.
Als u mijnheer, eerder sterft,
zal ik straks voor de poort van de hemel staan.*

Er spreekt troost uit de belofte dat niemand alleen voor de poort van de hemel hoeft te staan. Ongeacht de plek op aarde, waar iemand begraven ligt of zijn as is uitgestrooid. Ik besloot het blad van de kambodja te gaan zoeken...

De eerste generatie Indische Nederlanders

De eerste generatie Indische Nederlanders betreft mensen, die op enigerlei wijze een binding hebben met wat tegenwoordig Indonesië heet: Nederlanders van Indische en Chinese afkomst, Nederlanders, die in Nederlands-Indië zijn geboren en Indonesiërs. De mensen die ik voor ogen neem, zijn personen, die omstreeks of na 1920 zijn geboren en in dienst waren van de koloniale overheid of Nederlandse instellingen. Zij zijn naar Nederland gekomen tussen 1945 en 1956.

In tegenstelling tot de Molukkers beschouwden zij Nederland als hun vaderland en Indië als hun moederland en waren zij dankbaar voor de Nederlandse gastvrijheid. Zij spraken ook de Nederlandse taal en hadden op Nederland geënt onderwijs genoten.

Ereveld Menteng Pulo, Indonesië

Kennismaking

In Arnhem werden er in 1948 tegenover de straat waar ik woonde barakken neergezet met half-ronde daken. In die barakken werden de repatrianten gehuisvest en omdat er tevens een lagere school in was, kreeg ik de sambal goreng en de sajoers met de paplepel ingegoten. Ik leerde er dansen en zingen en speelde toneel met de schaarse Indische rekvisieten die er waren. De geuren en de klanken zijn onlosmakelijk verbonden met mijn kindertijd. Het is nooit tot me doorgedrongen dat deze mensen op stel en sprong, met achterlating van al wat hun dierbaar was, naar Nederland zijn verscheept. Nog minder was ik me bewust van het feit dat zij verschrikkelijke ervaringen achter de rug hadden. Ik was blij dat zij "de oorlog niet hadden meegemaakt en dus geen verhalen vertelden van Duitsers en bombardementen".

Oorlogservaringen

Niet is minder waar. Deze eerste generatie had vanaf maart 1942 de Japanse bezetting meegemaakt. Tijdens de oorlog waren zij gescheiden van hun partners, leefden veelal in kampen en de jongens werden op tienjarige leeftijd van hun moeder gescheiden en in een apart kamp geplaatst. De wreedheden, de vernederingen, de angst en de honger zijn inmiddels op schrift gesteld. De bevrijding op 15 augustus 1945 werd onmiddellijk gevolgd door de uitroeping van de Indonesische Republiek. De periode die daar op volgde, de Bersiap, deed soms niet onder voor de eerdere oorlogservaringen. Pas op 27 december 1949 erkende Nederland, na zware gevechten, de onafhankelijke staat Indonesië en als een direct gevolg werden de Indische Nederlanders en Indonesiërs, die dat wensten, naar Nederland verscheept.

Kenmerkend is dat zij terecht kwamen in een samenleving, die zelf de gevolgen nog onderging van de Tweede Wereldoorlog en geen oog en oor had voor hetgeen zij te vertellen hadden. Er werd dus niets verteld, er werd niets gevraagd, men richtte zijn leven zo goed mogelijk in en was dankbaar.

Late erkenning

De ervaringen van de Indische Nederlanders zijn tientallen jaren alleen in de eigen gemeenschap gebleven. In Den Haag, Arnhem en Den Helder was het mogelijk, door de relatief grote aantallen, in het dagelijkse leven Indisch te blijven, zonder dat dit wrijvingen veroorzaakte. De band die vele Nederlanders met Indië hadden, zorgde anderszijds voor een sfeer, waarin veel ongezegd kon blijven: elk jaar op 5 mei stonden alle schoolkinderen te zingen voor het bordes van het stadhuis en de uitgestoken vlag was bij ieder huis dezelfde driekleur.

De opschudding rond het bekend worden van gruweldaden van Nederlandse militairen tijdens de oorlog in Indonesië had tot gevolg dat de Indische gemeenschap zweeg. Ze voelde zich verpletterd door de schok in de Nederlandse samenleving waarbij het schuldgevoel van Nederlanders in het geding was.

Het bestaan van seksslavinnen, vrouwen in Nederlands-Indië, die gedwongen ten dienste stonden van Japanse soldaten, is pas kortgeleden feitelijk erkend. Deze erkenning is vooral vanuit de eigen kring van betrokkenen bevochten.

De eigen oorlogservaringen hebben pas in de laatste jaren gezorgd voor uiterlijke kentekenen in de Nederlandse samenleving: het Indisch Monument ter nagedachtenis aan de slachtoffers in Nederlands-Indië in Den Haag, het Indië Monument in Amstelveen en het Jongenskampmonument in Bronbeek in Arnhem zijn de bekendste. Het Nationaal Indië-monument 1945-1962 in Roermond is ter nagedachtenis aan de gevallen militairen. In Den Helder staat een monument dat bestemd is voor de overledenen van de koopvaardij.

De documentaires over zowel de lotgevallen in de kampen als de oorlogservaringen van dienstplichtige Nederlandse militairen hebben er wel toe geleid dat de plechtigheden worden bijgewoond door zowel Indische Nederlanders als Nederlanders. En dit alles nog steeds onder rood wit blauw.

Vragen

De eerste generatie heeft kinderen en kleinkinderen en is inmiddels boven de zestig jaar. Zij hebben hun eigen maatschappelijke en culturele organisaties. Veelal zijn hun kinderen verhollandst. Indië bestaat niet meer, Indonesië is hun vaderland niet meer en de band met familie of achtergeblevenen is minimaal, zo niet afwezig. Alleen in de geuren van het eten en de klanken van de gamelan beleven zij de emotionele binding met het land waar ze ooit geboren zijn.

Het zijn niet de kinderen maar de kleinkinderen die nieuwsgierig mogen zijn en de verhalen van Indië willen horen. Aan hen kunnen ze verteld worden, want zij weten niets van de gruwelijkheden en het verdriet, waarmee de grootouders hun eigen kinderen niet konden belasten. Daardoor worden zij geconfronteerd met het vermoeden van talloze vragen, die misschien wel gesteld moeten worden. Maar welke vragen kunnen gesteld worden als je wilt vermijden, dat het antwoord pijnlijke herinneringen oproept, die nu eenmaal behoren tot het "kassian, het is voorbij". Het blad van de kambodja groeit niet in Nederland.

Josée Bionda

VOORDAT DE KONINGIN ER WAS, LAGEN ER AL BLOEMEN...

Dit is een verslag van een gesprek met mevrouw M.C. Henneken-Vierling van uitvaartonderneming Vierling/Hofstra en de heer Th. van Deursen van Uitvaartondernemingen Ad Patres (Ouwejan, Inget Mati, Van Deursen en Klokgieters) te Den Haag. Beide ondernemers zijn gespecialiseerd in het uitvoeren van plechtigheden voor de Indisch-Nederlandse gemeenschap en het gesprek werd dan ook gevoerd om informatie te krijgen over de specifieke wensen en gebruiken van hen. Of misschien wel het ontbreken ervan.

Vooraf regelen van een sterfgeval

Volgens de Indische traditie is praten over de dood taboe. Het leven wordt geleefd en voor de dood hoeft men niet bang te zijn. Over het algemeen is tussen de beide partners gesproken over de hoofdzaken en "worden de details wel door de kinderen geregeld". Tegelijkertijd zijn er wensen, die niet worden uitgesproken, omdat men daarmee de kinderen of de partner teveel zou belasten. Bij de eerste generatie komt het nog voor dat de man of de oudste zoon de beslissingen neemt en dat men zich daarnaar voegt. "Misschien zijn ze niet zo goed geïnformeerd over allerlei mogelijkheden en keuzen, maar daar is eigenlijk ook niet zo erg behoefte aan".

Hun leven is heel sterk gekleurd door de wijze waarop men in Nederland een nieuw leven is begonnen. De eerste generatie moest niet alleen een plek in de samenleving veroveren. Ze wilden ook ervoor zorgen, dat hun kinderen een stapje verder kwamen. "Niet zeuren en niet klagen, maar dankbaar zijn". Dit betekent dat praten over hun sterven en hun wensen "onbeleefd" is, opdringerig bijna. "Soms zou ik wel eens willen dat zij wat "Hollander" zijn, dan kon ik er gewoon nog meer aan doen".

De afscheidsplichtigheid

Het meest kenmerkende van elke Indische uitvaart is het geweldige saamhorigheidsgevoel. "Als mijn oma van negentig overlijdt, komen er misschien maar vijf mensen. Als een Indische oma overlijdt, dan komen er honderd. Ze komen overal vandaan, de onderlinge band is enorm. Iedereen hoort er te zijn om afscheid te kunnen nemen. Hoe de vorm dan is, is niet zo belangrijk, als we er maar zijn met zijn allen". Het gaat niet alleen om de eigenlijke familie, het gaat om de gemeenschap, waar men deel aan heeft. Men komt om te praten, elkaar te ontmoeten en hierin neemt het eten een belangrijke plaats in. De gastvrijheid en de huiselijkheid spelen ook tijdens de afscheidsplichtigheid een heel belangrijke rol.

"De laatste jaren is er een kentering in de toespraken.

Indisch monument Den Haag

Ten gevolge van de grotere openheid over het oorlogsverleden en de ervaringen in Nederlands-Indië nemen de verhalen een grote plaats in. De echte verhalen die uit het gevoel zijn geboren. Ze zouden gebundeld moeten worden, want ze beschrijven een geschiedenis die waard is behouden te worden".

"Het geloof nam in Indië een vanzelfsprekende plaats in. Het is anders dan bij de Hollanders, zij hebben maar één God en of daar de dominee of de pastoor over spreekt, dat maakt ze niet zoveel uit. Ik denk dat de oecumene in Indië is geboren. Dat is hier ook nog heel sterk. Ook hier bepaalt de sfeer weer alles en ieder mens die deze sfeer aanvoelt en kan helpen om dat sluimerende geloof weer te beleven, is goed. Ze zijn overwegend christelijk, maar ze kennen geen hokjes. Die hebben ze pas in Nederland leren kennen. Het enige hokje wat ze kennen is het Indische."

De begrafenis

Een groot verschil met de Hollanders is de noodzaak van een eigen graf. Zij willen absoluut geen algemeen graf. "Verwaarloosde graven kom je niet tegen. Men onderhoudt het graf en bezoekt het ook heel vaak. Het is een belangrijke plek in de rest van hun leven, waar je naartoe

gaat met de kinderen en waar de kleinkinderen je dan weer opzoeken. Die bezoeken aan het graf zijn heel vanzelfsprekend".

De kist blijft tijdens de plechtigheid boven de grond staan en ook het zelf dragen is niet gebruikelijk. Zowel tijdens de plechtigheid als bij het grafbezoek zijn bloemen heel belangrijk. In grote hoeveelheden en tal van kleuren. Zonder bloemen is een Indische plechtigheid onmogelijk.

De crematie

Er wordt steeds vaker gekozen voor crematie en dat heeft verschillende oorzaken. In Nederlands-Indië was crematie van oudsher een van de vormen van dodenbezorging. Het is dus een heel gewone en vertrouwde keuze. Maar cremeren geeft de mogelijkheid tot verstrooien en dat is heel belangrijk.

De verstrooiing vindt plaats in het bijzijn van directe familieleden en heel goede vrienden. Soms is dat op een strooiveld, vaak gebeurt het op zee. "Zij zijn met de boot gekomen en het water brengt hen vanzelf weer terug naar Indonesië".

Crematie maakt het ook mogelijk dat de as in Indonesië verstrooid wordt. Daarvan wordt om verschillende redenen, spaarzaam, gebruik gemaakt. Indische Nederlanders of Indonesiërs die nog banden overzee hebben, willen om die reden terug. De formele weg gaat via een verzending naar een van de weinige crematoria in Indonesië, maar berichten van ontvangst blijven vaak achterwege en in het geheel is het een moeizame operatie. Meestal neemt een van de kinderen of een relatie de urn mee naar Indonesië en zorgt daar voor de definitieve bestemming. "Het betekent in feite een doorbreking van de familieband en eigenlijk kun je daar je kinderen niet mee belasten. Het feit dat de kleinkinderen je dan niet meer kunnen opzoeken, weegt ook heel zwaar. Opnieuw die heel intense behoefte om de banden met je familie niet te onderbreken. Een graf heeft daar ook een plaats in".

Het Indisch Monument

Pas in 1987 werd het Indisch Monument in Den Haag onthuld. "Jaren te laat voor een stad als Den Haag, maar het sluit aan bij al die jaren dat de overheid zich niets gelegen heeft laten liggen aan de Indische gemeenschap. We hebben er ontzettend lang voor gevochten en pas toen het er stond, bleek hoe hard het nodig was. Bijna iedereen brengt na de plechtigheid de bloemen naar het monument. Het is het enige blijk van erkenning voor alle kamp- en oorlogservaringen, die men heeft doorstaan en het is van grote waarde voor de Indische gemeenschap". "Het is een bekend gegeven in Den Haag, dat mensen een klein beetje as verstrooien bij het monument. Als het straks mogelijk wordt dat mensen de as kunnen ver-

Indisch Monument Roermond

strooien op een individueel plekje, dan zal iedereen zijn as willen verstrooien bij het monument. Zo zal crematie nog meer toenemen. Als ondernemers zeggen wij dat er gezocht moet worden naar mogelijkheden om dit toe te staan, want de mensen hebben het monument in hun hart gesloten. Voordat de koningin er was, lagen er al bloemen".

Verschillen met Hollanders

Uiterlijke verschillen zijn er eigenlijk niet. "Misschien zouden die er wel zijn, als mensen zich zouden durven uiten. Misschien heeft de tweede generatie hier een belangrijke taak, maar de gesprekken zijn eigenlijk nog maar pas op gang gekomen en praten over de dood is praten over de ervaringen en de verschrikkingen, die men zijn hele leven al probeert uit de dagelijkse ervaring te houden. Het is dus eigenlijk niet te doen".

"Zoals het nu gaat, gaat het. Wat belangrijk is, is de sfeer en die moet aangevoeld worden door de mensen die de laatste wensen uitvoeren. Dat moet blijken uit je houding en de inrichting van je hele onderneming. En dan merk je hoe je geaccepteerd en gewaardeerd wordt en die voldoening is met geen pen te beschrijven".

Josée Bionda

EEN GOEDE JAGER LOOPT ACHTERUIT...

Na het bezoek aan de Haagse ondernemers had ik een aantal gesprekken met direct betrokkenen bij de Indisch Nederlandse gemeenschap.

De Oorlogsgravenstichting

De heer A.C. Bijsmans van de Nederlandse Oorlogsgravenstichting (OGS), is erg betrokken bij de Indische gemeenschap in Nederland en kent de erevelden in Indonesië. Het motto van de OGS is: "Opdat zij met eere mogen rusten". Zij beheren zeven erevelden in Indonesië: Menteng Pulo, Ancol, Pandu, Leuwigajah, Candi, Kalibanteng en Kembang Kuning. Deze erevelden werden vorig jaar door 15.641 personen bezocht.

Los van de begeleiding van de bezoeken aan deze erevelden in Indonesië, die elk jaar meer bezoekers trekken, houdt de OGS zich bezig met individuele wensen tot bijzetting in een van de oorlogsgraven. Deze bijzetting is alleen mogelijk met een urn en alleen voor degenen, waarvan een familielid in dat specifieke oorlogsgraf ligt. De OGS zorgt voor alle formaliteiten en vraagt hier een relatief geringe vergoeding voor. De consequentie is echter dat de naam van degene, die bijgezet is, niet op de grafsteen vermeld kan worden. Dit heeft te maken met de bijzondere betekenis die een oorlogsgraf nu eenmaal heeft.

De medewerkers van de OGS die de pelgrimsreizen begeleiden, weten uit ervaring hoe intens schokkend het kan zijn persoonlijk aan het graf te staan van degene, die tientallen jaren daarvoor het leven heeft gelaten bij de oorlogshandelingen. Het geeft rust en brengt erkenning.

Asverstrooiing bij een monument

De heer F. de Wit, directeur van de Crematorium Vereniging Nederland, kent de behoefte van Indische Nederlanders om gezamenlijk afscheid te nemen van de overledene. "Het is minder kil dan bij de doorsnee Nederlandse plechtigheid". De bloemlegging bij de Indische monumenten is een duidelijke manifestatie van de banden die zij met hun geschiedenis hebben.

Het feit dat binnenkort de as verstrooid kan worden op een individuele plek is een heel goede zaak. Als het in groten getale gebeurt op een heel speciale plaats, dan levert dit opnieuw dezelfde problemen op, die nu spelen rondom de hoeveelheid as die grond kan verwerken.

Het is echter heel goed op te lossen, door in het crematorium reeds een klein deel van de as te scheiden. Dit maakt het mogelijk dat de familie een ceremoniële verstrooiing kan laten plaatsvinden bij de plek die hen dierbaar is. "Gezien de bijzondere betekenis is het toch een zaak, die aandacht verdient en waarvoor we ons erg

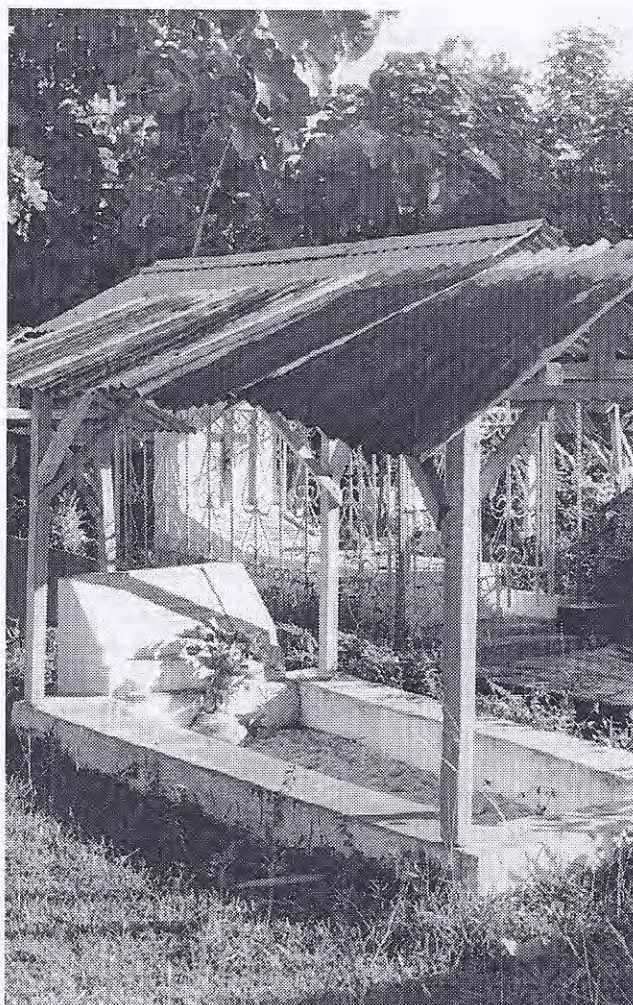
moeten inzetten".

Mevrouw Eliza Thomson heeft in Amstelveen jaren gevochten voor het Indië Monument. Het is bedoeld ter nagedachtenis aan alle mensen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode kort daarna in Nederlands-Indië binnen en buiten de kampen verbleven. Hier worden na een afscheidsplechtigheid de bloemen neergelegd en ook dit monument heeft een heel belangrijke betekenis voor de mensen. "Ik zal de behoefte van mensen om een deel van de as te verstrooien bij een monument natuurlijk respecteren, maar dit monument is voor diegenen, die in die periode zijn gestorven en niet voor degenen, die nu sterven. Ik vind dat heel erg belangrijk. Er zijn al zo weinig plekken waar wij onze mensen kunnen gedenken. Zeker in tegenstelling tot al die Nederlandse monumenten voor de Tweede Wereldoorlog".

Is zwijgen zinvol?

In feite blijkt de eigenlijke vraag niet begrepen of niet beantwoord te kunnen worden. Berust dit op een taboe, is dit een verschil in traditie en cultuur of is de vraag te

Begraafplaats Saparua, Indonesië

pijnlijk om gesteld te worden?

Mevrouw J. Sjoerds van de stichting Pelita, een maatschappelijk werkorganisatie voor Indische Nederlanders, die zowel de uitkeringen als het welzijn onder haar hoede heeft, is niets bekend over specifieke wensen of verlangens die de eerste generatie heeft ten aanzien van de uiteindelijke bestemming of het afscheid. "Het is wel zo, dat wij sinds een paar jaar weten dat deze groep er behoefte aan heeft om in een Indisch bejaardenhuis opgenomen te worden. Het zou me niet verwonderen als er gedachten en wensen leven, die niet worden uitgesproken. Hetgeen u ervaart kan ik me wel voorstellen. Misschien is de tijd er rijp voor om er aandacht aan te besteden".

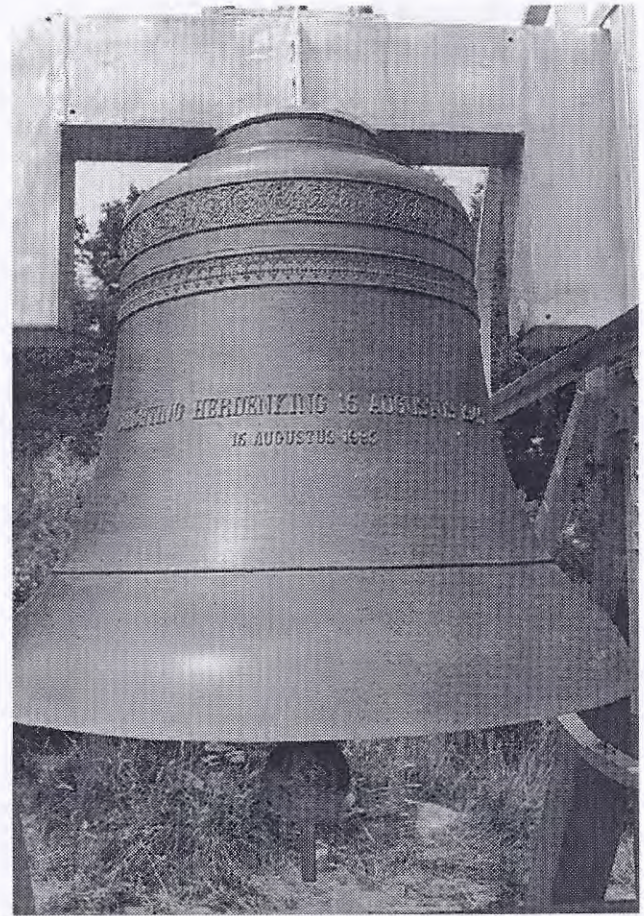
Als ik aan iemand van de eerste generatie vroeg: "Op welke plek hoort u voor uw eigen gevoel, in Indonesië of hier", dan was het antwoord: "Ik hoor bij mijn kinderen en mijn familie. Indië is hier, ergens anders bestaat het niet". Dat betekent dat de plek daar is waar je leeft en gekend wordt.

Een volgende vraag was dan: "Hoe kan het dat u enerzijds er zo goed in geslaagd bent om uw familietradities, uw eetgewoonten, uw gedachtengang en zinswijzen te behouden, terwijl u anderzijds in niets afwijkt van de wijze waarop in Nederland de mensen afscheid nemen en begraven of gecremeerd worden. Ieder andere bevolkingsgroep kent en vraagt zijn eigen rituelen". Elke keer weer is het antwoord: "Maar vergist u zich niet, wij zijn Nederlanders".

Wat betekent dood?

De doorbraak kwam toen de reclamecampagne van een uitvaartbedrijf ter sprake kwam: Is er koffie na de dood? Het gesprek stokte en zoekend naar de reden, vroeg ik mij af hoe er over de dood gesproken en nagedacht kan worden als het leven te pijnlijke momenten heeft gekend om te delen. Of als de gesprekspartner niet bekend is met de wijze waarop je bent opgegroeid en de achtergrond van waaruit je dat gedaan hebt. Hoe westers is het om alles bespreekbaar te willen maken? Hoe persoonlijk is het spreken over de dood? Hoeveel is er verzwegen en monddood gemaakt?

Het leidde tot de volgende opmerking: "De kampervaringen en het abrupte vertrek van alles wat je dierbaar is, hebben gemaakt dat "afscheid nemen" en "dood" niet meer abstract is. Deze woorden staan voor heel veel: het sterven door honger en uitputting, of door geweld. Het aankomen in een vreemd land, waar niemand je kende en waar niets vertrouwd is. Waar geen enkel verhaal verteld hoefde worden, want de verhalen van de anderen overstemden of waren gelijk aan die van jou". En dus tot de vraag: "Wat betekent de dood voor u?" Het antwoord was ontvullend: "Begraven of cremen en daarmee

Klok ter herdenking Japanse capitulatie, Den Haag

is de kous af. Kijk eens, toen ik als jongen in Nederland kwam, was het spitsroeden lopen. Ik vind deze vraag van dezelfde orde en ik waag me er niet aan".

De verstoorde harmonie

Volgens de Indische cultuur betekent de dood een verbreking van familiebanden, waarbij het woord familie feitelijk voor gemeenschap staat. Om deze breuk te herstellen hebben de doden van oudsher een blijvende plaats in de gemeenschap: de stille kracht van Louis Couperus getuigt hiervan. In Nederland is de dode verwijderd uit de samenleving. Ik ben ervan overtuigd geraakt, dat dit de eerste generatie zo heeft geschokt, dat ze hun vertrouwde dodencultuur hebben losgelaten. Zoals een oude Indische wijsheid zegt: de jager is tenslotte zover achteruit gelopen, dat alle sporen zijn uitgewist.

Het zou goed zijn, als de Indische gemeenschap erin slaagt iets van de oude dodencultuur in Nederland vorm te geven, zodat er straks weer "iemand aan de poort van de hemel staat".

Josée Bionda

**ALGEMENE NEDERLANDSE BOND VAN
NATUURSTEENBEDRIJVEN**

Reeds 90 jaar staat de ABN garant voor kwaliteit van zijn leden. Kwaliteit die rust op drie pijlers:

openheid

zakelijkheid

integriteit

**Kastanjelaan 6B
3833 AN LEUSDEN
Tel.nr.: 033 - 4947518
Fax nr.: 033 - 4948350**

VERENIGINGSNIEUWS

Advies aan gemeente Groesbeek

In de gemeente Groesbeek ligt aan de Kloosterstraat een katholieke begraafplaats. Deze stamt uit 1880 en is eigendom van de katholieke kerk. Een deel is bestemd voor kloosterlingen en een voor kinderen. Ook bezit de begraafplaats een grafheuvel met priestergraven.

Rond de begraafplaats ontstonden problemen, toen de katholieke kerk besloot de begraafplaats te ruimen. De Vereniging Behoud Dorpsgezichten wilde dit voorkomen. Ze vroeg de gemeente, of het mogelijk was de begraafplaats als geheel of enkele gedenktekens op de monumentenlijst te plaatsen. Sommige graven zijn immers exemplarisch voor een bepaalde periode. Ook zijn er volgens deze vereniging gedenktekens, die behouden moeten blijven vanwege de kunsthistorische of historische waarde. Als documentatie kreeg de gemeente foto's en een lijst met namen van grafmonumenten. Hierop vroeg de gemeente advies aan de Terebinth.

In het voorjaar brachten Wim Vlaanderen, Dorée Krikke en Hans Hagenbeek een bezoek aan de begraafplaats. De dodenakker bleek fraai gelegen te zijn en gaf een rustig beeld. De begraafplaats en met name de grafheuvel met priestergraven waren echter niet goed onderhouden en er was weinig beplanting aanwezig. Wel troffen ze er enkele fraaie monumenten aan gehakt uit één stuk marmer. Ook was er een grafhek uit de periode van de Jugendstil. Aan de lege plaatsen was te zien, dat er al was geruimd. Dit was soms onzorgvuldig gebeurd. Naast een vrij recent graf werden de handvaten van een oude kist aangetroffen met enkele stoffelijke resten.

De afvaardiging van de Terebinth concludeerde, dat de gemeente niet het beleid van de katholieke beheerder kan bepalen. Wel kan de Vereniging Behoud Dorpsgezichten en eventueel de beheerder worden gewezen op de belangen van de rechthebbenden van graven. Met hen kan contact worden gezocht.

Aangezien er al veel is geruimd, is het niet nodig de begraafplaats als geheel op de monumentenlijst te plaatsen. Door de begraafplaats te inventariseren met behulp van de handleiding van de Terebinth, kunnen de monumenten worden aangewezen, die het wel waard zijn om te worden bewaard. Volgens een eerste indruk van de delegatie gaat het om een tiental gedenktekens. De beheerder kan aan het behoud meewerken, door de groenstructuur te verbeteren en banken te plaatsen. Een verzorgde begraafplaats zal bezoek van de Groesbeekse bevolking trekken.

Natuurlijk zijn aan behoud en herstel kosten verbonden. Die kunnen worden bestreden, door een urnenmuur te bouwen of een strooiveld aan te leggen. Daarnaast kan de katholieke beheerder worden gewezen op het feit, dat

zorg voor het kloosterdeel en de priestergraven een erenzaak is. De daar begravenen hebben waarschijnlijk een grote betekenis voor de plaatselijke katholieke gemeenschap gehad. Er dient dan ook zorgvuldig met hun laatste rustplaats te worden omgesprongen.

Mocht het parochiebestuur niet willen meewerken, dan kan worden voorgesteld om de waardevolle gedenktekens over te brengen naar een andere begraafplaats. In dat geval gaat wel een plaatsgebonden herinnering aan de geschiedenis van Groesbeek verloren.

Excursie Londen

De excursie naar Londen van 31 mei tot en met 2 juni heeft uitgebreid aandacht gekregen in de media. In de eerste plaats verscheen van Ineke Schwartz op 20 juli een artikel in de Volkskrant, terwijl Puck Kooij een verslag publiceerde in Dagblad Tubantia van 2 augustus. Op 28 augustus volgde op RTL 4 een gefilmde reportage in "t Is hier fantasties" van Ursul de Geer.

Beurs NUVU

Van 2 tot en met 5 oktober vindt in Utrecht de Expo van de NUVU plaats. Als er nog leden zijn met ideeën of materiaal voor de inrichting van de stand van de Terebinth, dan kunnen zij dit melden bij het Terebinthbureau. Telefoonnummer 033-4653380.

Politieke partijen

In mei 1996 heeft het bestuur van Vereniging de Terebinth een brief geschreven aan de politieke partijen. Hierin is gewezen op het belang om in de partijprogramma's aandacht te besteden aan de plaats van de dodencultuur in de samenleving. Inmiddels heeft de RPF-fractie van de Tweede Kamer laten weten, dat het onderwerp deel uit zal maken van de besprekingen over het nieuwe verkiezingsprogramma.

EEN KRUIN ALS KROON: TIEN JAAR TEREBINTH

Het heeft iets hoogmoedigs om als bestuurslid van een vereniging en eindredacteur van een gelijknamig blad terug te kijken op de eigen geschiedenis. Zo'n terugblik krijgt immers al gauw het karakter van zelfverheerlijking. Voor iemand, die beroepshalve niets anders doet dan terugblikken, heeft 2 september 1986 echter een speciale aantrekkingskracht. Nu is het dus tien jaar geleden, dat de Terebinth werd opgericht. Daarom een kort historisch overzicht, waarbij ons tijdschrift mijn voornaamste bron was. Tijdens het schrijven heb ik mijzelf telkens voorgesteld, dat de Terebinth wel successen heeft geboekt, maar er nog lang niet is.

Flotte opkomst

Op initiatief van de emeritus hoogleraar sociale geneeskunde dr J.C.M. Hattinga Verschure had in 1985 te Utrecht een bijeenkomst plaats van zeven mensen. Zij maakten zich zorgen om het gebrek aan respect, waarmee de dood benaderd werd. De moderne mens richtte zich nog uitsluitend op de plezierige kanten van het aardse bestaan. De samenleving moest echter worden door-

Prof. J. Hattinga Verschure

drongen van het besef, dat pas de integratie van de dood aan het leven een menselijk gezicht geeft. Daarom besloten de zeven een stichting in het leven te roepen, die het herstel van zorg rond dood en rustplaats nastreeft. De Terebinth was geboren.

Stichting de Terebinth ging als volgt te werk. Terwijl donateurs voor inkomsten zorgden, werd het vele werk verricht door een algemeen bestuur bestaande uit negentien personen. Zij hadden ofwel een binding met de uitvaartwereld zoals R. van Bruggen, de oud-directeur van de dienst gemeentelijke begraafplaatsen te Utrecht en dr G.W.B. Borrie, de voorzitter van de Crematorium Vereniging Nederland. Daarnaast waren er bestuursleden met een culturele achtergrond zoals kunstenaar Huub Kortekaas en Meindert Stokroos, medewerker van Monumentenzorg te Amsterdam.

Onder de bezielende leiding van Hattinga Verschure ging het bestuur aan het werk. Zo zette Huub Kortekaas zich in voor vernieuwing van gedenktekens. Hij greep hierbij terug naar de palmtak als eeuwenoud symbool voor het leven. Een poort gaf de overgang naar een nieuwe dimensie weer. Palmtak en poort gingen samen het logo van de Terebinth vormen.

De vereniging hield zich van meet af aan bezig met het inventariseren van begraafplaatsen. Het behulp van een door haar ontworpen formulier bracht kunsthistoricus A.J. van Dissel de algemene begraafplaats aan de Kerkhoflaan te 's-Gravenhage in kaart. Deze exemplarische studie verscheen in druk.

Ook rituelen hadden de aandacht van de Terebinth. Pastor Marinus van den Berg wees op het feit, dat aan het eind van een begrafenisplechtigheid het stoffelijk overschot vaak boven de grond bleef staan. Het was de vraag, of rouwenden dan werkelijk afscheid van de overledene hadden genomen.

De boodschap van de Terebinth werd echter lang niet altijd begrepen. Dat bleek bij het verstrekken van adviezen. Vaak betrof het acties om bedreigde begraafplaatsen te redden. In 1989 kon de ruiming van een begraafplaats te Heerenveen echter niet worden voorkomen, omdat de financiële middelen ontbraken voor het nemen van juridische stappen.

Ook de werkgroep Wet- en Regelgeving vond niet altijd gehoor. In de beginjaren van de Terebinth was de nieuwe Wet op de lijkbezorging nog in voorbereiding. Hoewel de werkgroep en daarbinnen met name Jan van der Woude, de politiek wees op de gebrekkige democratisering van het uitvaartwezen, bleef het ontwerp, dat in 1991 tot wet werd verheven, steken in starre regelgeving.

Maar er waren ook successen te melden. Al in 1988 liet het bestuur van de Nijmeegse begraafplaats Jonkerbos na interventie van de Terebinth al te strikte eisen ten aanzien van de gedenktekens vallen. Dit en ander nieuws werd gepubliceerd in de Nieuwsbrief, die in november

1987 voor het eerst verscheen. Het blad hield de donateurs jaar in jaar uit op de hoogte van de activiteiten van de stichting. De donateurs werden ook via excursies geïnformeerd. Zo werd in 1989 te Zwolle onder andere de algemene begraafplaats Kranenburg bezocht. Deze werd en wordt beheerd door Wim Vlaanderen. Sindsdien is hij actief binnen de Terebinth met het organiseren van excursies en het geven van adviezen.

Moeizame groei

De gekozen organisatievorm voldeed op den duur niet. Door van de donateurs leden te maken, zouden zij meer bij het werk van de Terebinth worden betrokken. Bovendien zou zo het draagvlak worden vergroot en het beleid op democratischer wijze tot stand komen. Daarom werd op 23 mei 1991 naast de stichting de gelijknamige Vereniging de Terebinth opgericht.

Tijdens de eerste vergadering te Deventer werd het de gemiddelde oud-donateur pas duidelijk, hoeveel verschillende interesses en deskundigheden de nieuwe vereniging bundelde. De bijeenkomst met maaltijd en excursie naar de mooie oude algemene begraafplaats bood een goede gelegenheid om kennis te maken met mensen, die belangstelling hebben voor grafsymboliek, kunstuitingen en de geschiedenis, maar ook voor het groen op begraafplaatsen en voor rouwverwerking. Uit de aanwezigheid van begraafplaatsbeheerders en uitvaartondernemers bleek, dat ook de branche zich druk maakt om herstel van de zorg rond dood en rustplaats.

Het paste bij de koerswending, dat de vereniging een nieuwe voorzitter kreeg. Dit werd Hennie Siebelt. Zijn motto was: wat kunt u als lid doen. Maar zijn oproep vond weinig gehoor. Niet elk lid bleek tijd of zin te hebben om zich voor de vereniging in te zetten. Het meeste werk bleef terecht komen op de schouders van de voorzitter en niet te vergeten secretaris Wessel Meijer en penningmeester Kees Huisman. De voortvarendheid van Hennie Siebelt werd uiteindelijk niet begrepen. Eind 1993 legde hij het voorzitterschap neer en werd opgevolgd door de huidige voorzitter dr J.W. Eggink.

Desalniettemin heeft ook de vereniging resultaten geboekt. Er kwam een Terebinthbureau, dat thans wordt gerund door Wil Lucas. Het documentatiecentrum kreeg meer gestalte. De Terebinth organiseerde lezingen, waar bijvoorbeeld Cees van Raak vertelde over zijn onderzoek naar Tilburgse begraafplaatsen. In 1992 verscheen de inventarisatiehandleiding *Begraafplaatsen als cultuurbezit*. Wessel Meijer organiseerde vervolgens een inventarisatieproject in de provincie Utrecht. De resultaten zijn dit jaar in een boekje gepubliceerd. De Terebinth bleef ook adviezen verstrekken. Zo droeg ze bij aan het behoud van de katholieke begraafplaats aan de Daalseweg te Nijmegen. Elk jaar was er een omvangrijk excursiepro-

gramma. Sinds 1993 wendde de Terebinth de blik ook naar het buitenland. Er werden reizen georganiseerd naar het Belgische Laken, Parijs, Italië en Londen. De Nieuwsbrief kreeg in 1995 een nieuw jasje en ging themanummers maken over de betekenis van zorg rond dood, rustplaats en mens en over crematie.

Een brede kruin

Kan de Terebinth na tien jaar tevreden terugblikken? Uit het historisch overzicht blijkt, dat er ongetwijfeld het een en ander is bereikt. Maar er worden nog steeds fouten gemaakt bij het regelen van een uitvaart of de bejegening van nabestaanden. Dit is eigenlijk onvergeeflijk. Daarnaast blijken verschillende personen, die eerst actief waren in de Terebinth, buiten de vereniging om initiatieven te hebben ontplooid. Zo hebben kunstenaars het Netwerk Uitvaartvernieuwers opgezet, organiseerden beheerders van begraafplaatsen zich in de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen en werd aan de Universiteit Utrecht de Werkgroep Dood en Samenleving opgericht. In de postmoderne tijd met zijn individuele keuzes zijn de meningen over de koers kennelijk te verdeeld om de Terebinth voor iedereen een goed onderkomen te laten zijn.

Toch hoeft de vereniging niet te wanhopen. In 1767 werd de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen opgericht. Het genootschap drong er bij de samenleving op aan om te water geraakten op te vissen en met een tabaksrookklisteer bij te brengen. Pas toen Nederlandse kinderen meer dan een eeuw later leerden zwemmen, nam het aantal verdrinkingsgevallen af. Soms is niet alleen een verandering van tactiek nodig, maar eenvoudigweg doorzettingsvermogen. De Vereeniging voor Lijkverbranding, die in 1874 werd opgericht, slaagde er pas in 1914 in voor het eerst sinds duizend jaar in Nederland een overledene te cremieren.

In de loop der jaren zijn gelijksoortige organisaties opgericht als de Nederlandse Bond tot het Redden van Drenkelingen en de Arbeidersvereniging voor Lijkverbranding. De oorspronkelijke organisaties bestaan echter nog steeds.

Misschien kan onze vereniging zich aan haar illustere voorgangers spiegelen en even geduldig, wendbaar en vasthoudend zijn. De Terebinth staat bekend als een boom met een brede kruin, waaronder vergaderingen werden belegd. Als vereniging moet ze toch in staat zijn velen te binden om het herstel van zorg rond dood en rustplaats te bevorderen. Pas als voor de generatie, die de vereniging oprichtte, de doods klok gaat luiden, zal blijken, of de Terebinth succes heeft gehad. Op hun laatste rustplaats komt de Terebinth echt tot bloei.

Wim Cappers

FUNERAIR UITSTAPJE NAAR ROMANTISCHE DODENTUINEN

Met een kleine veertig leden van de Terebinth toog ik dit voorjaar naar Londen om in een driedaagse reis uit-enthuis een bezoek te brengen aan twee begraafplaatsen, deel uit makend van "The Magnificent Seven" (Cemeteries), waar vele groten van Engeland begraven liggen.

De meeste reizigers blijken elkaar te kennen van vorige funeraire uitstapjes. Ik voel mij snel op mijn gemak, want het zijn allen mensen met dezelfde tic, namelijk een vergaande belangstelling voor allerlei facetten van de dood, hetgeen, zoals gebruikelijk onder geestverwanten, volop stof geeft voor levendige gesprekken. Ik vang flarden van gesprekken op "...verkeerde in verre staat van verwaarlozing", etcetera. Dat scheidt een band.

Gaandeweg leer ik mijn medereizigers kennen. Velen van hen blijken een beroep te hebben met betrekking tot de dood, zoals begrafenisondernemer/ster, steenhouwer, letterkapper, weefster van lijkwaden, (landschaps)architect, ontwerper van grafornamenten, begraafplaatsbeheerder, rouwbegeleidster en andere minder "doodse" beroepen, maar allen met een onbedwingbare passie voor dodenakkers.

Highgate cemetery

De volgende morgen vertrekken wij naar Highgate cemetery, dat dateert van 1839. We worden ontvangen door Mrs. Jean Pateman, een grijze vinnige dame, die al sinds jaar en dag deze begraafplaats beheert, liever gezegd bewaakt, en die onze gids zal zijn in het niet vrij toegankelijke westelijke deel.

Zij is zeer "to the point" en staat geen enkele oneerbiedigheid jegens de begraafplaats toe, het vertrappen van een grassprietje wordt zwaar aangerekend en het even neerleggen van je camera op een grafsteen voor het verwisselen van een rolletje komt te staan op een uitbrander, waarmee echter aan deze rondleiding ook wel een speciaal cachet wordt gegeven. Je wordt je er wel zeer van bewust dat het een bijzonder voorrecht is om in dit paradijs te mogen vertoeven.

De aanleg in dit glooiende park van weelderig bloesemde bomen en struiken, uitbundig bloeiende planten en wilde bloemen is zo in volmaakte harmonie met de prachtige grafzerken, beelden van engelen met gespreide of toegevouwen vleugels, vrouwen met devoot gevouwen handen en hoopvol ten hemel opgeslagen ogen. Gebeeldhouwde eikenbladeren, lelies, rozen, klimoprانken verflechten zich met levende klimoprانken.

Deze grafcultuur met vele fraaie Victoriaanse beelden herinnert ook aan glorieuze tijden, waarin talrijke Londense burgers zich een pompeuze tombe of sarcofaag konden veroorloven. Overigens wordt duidelijker dat hier

NANCY KOORN

Een goedmoedige leeuw op Highgate

meer welgestelde dan beroemde personen een laatste rustplaats hebben gevonden.

De overweldigende natuur, in begeleide verwildering, waardoorheen hier en daar een marmeren beeld zich in adembenemende eenvoud toont, geeft aan het geheel bijna iets decadents. Spreken van overwoekeren in deze entourage zou ongepast zijn. De dood heeft hier nauwelijks iets afschrikwekkends, maar doet je wensen ooit in een dergelijke tuin je gebeente te kunnen uitstrekken. Gaandeweg begrijp ik dat de zorgvuldigheid waarmee deze Marble Lady "haar" park bewaakt, mede borg staat voor instandhouding van een ongerepte paradijselijke staat.

De vele wilde planten, zoals smeerwortel, longkruid, jakobs ladder, vrouwenmantel, de zojuist ontrolde varens en het alomtegenwoordige fluitekruid, zijn een lust voor het oog.

We worden gewezen op graven van grootheden als Faraday, de natuurkundige die een kooi uitvond tegen elektromagnetische invloeden, Cruft, stichter van de grootste hondtentoonstelling, familieleden van Shakespeare en

Dickens, William en Charles zijn bijgezet in de Poets' Corner van de Westminster Abbey, moeder en broer van Marconi, de uitvinder van de radiotelegrafie, Willcox, stichter P&O-Line, en Fredrick Warne, de uitgever van kinderboekenschrijfster Beatrix Potter. Het graf van de circusdirecteur Wombwell wordt al bijna anderhalve eeuw bewaakt door een majestueuze goedmoedige leeuw.

Hoewel wij haar niet gevonden hebben ligt hier ook dichteres Christina Rossetti begraven. Van haar zijn de beroemde regels:

"When I am dead, my dearest,/ Sing no sad songs for me;/ Plant thou no roses at my head,/ Nor shady cypress tree:/ Be the green grass above me/ With showers and dewdrops wet:/ And if thou wilt, remember, / And if thou wilt, forget".

We wandelen, bijna eerbiedig, door de "Avenue of Death". De toegangspoort, geschraagd door machtige gebeeldhouwde pilaren, omrankt door klimop, vervult al met ontzag.

Mrs. Pateman weet veel te vertellen en we verbazen ons over de kleine wonderen die de natuur ons hier toont. Veel te vroeg naar onze zin wordt de rondleiding in dit gedeelte afgesloten en gaan we op onderzoek in het oostelijke deel.

Soms lijkt het of de begraafplaats zomaar wordt voortgezet in het bos, er zijn veel doorkijkjes langs slingerende laantjes die uitnodigen er in te lopen om te zien wat er achter de volgende bocht is.

Ik zie een viool, in marmer uiteraard, waar de zon prachtig op weerkaatst en de piano van Thornton, waarop te lezen is:

"Sweet thou art sleeping/ Cradled on my heart/ Safe in God's keeping/ While I must weep apart",

een tekst van Puccini. Thornton was entertainer van de troepen tijdens de eerste wereldoorlog.

Op het graf van Tom Sayers, de laatste bokser die met de blote vuist vocht, geeft diens hond Lion al bijna een eeuw blijk van onverzettelijke trouw.

Onbetwist hoogtepunt is het graf van Karl Marx (1818-1883), Duits filosoof, politicus, schrijver van *Das Kapital* en grondlegger van het communisme. Je kunt hem moeilijk over het hoofd zien, want zijn markante, gebaarde kop op een groot blok marmer, steekt ver boven alles en iedereen uit. Op de sokkel staat te lezen:

"Workers of all lands unite". En verder:

"The philosophers have only/ interpreted the world in/ various ways. The point/ is how to change it".

Behalve zijn vrouw Jenny von Westphalen liggen hier zijn dochter en kleinzoon, welke laatste in dezelfde week stierf als hij, en zijn huishoudster Helene Demuth die in het geheim een zoon van hem baarde. Uit zijn mond werd overigens opgetekend dat "de stand van de beschaving afgemeten kan worden aan de positie van de vrouw".

Vervolgens wordt een bezoek gebracht aan de machtige St. Paul's Cathedral. 's Avonds maken wij een tocht door de stad.

Brompton cemetery

Voor de laatste dag staat Brompton cemetery, die dateert uit 1840, op het programma. Aanvankelijk dacht ik dat elke begraafplaats, die je na Highgate te zien zou krijgen, hierbij in het niet zou vallen. Brompton toont zich wat bescheidener. Het is geheel vlak en de bomen en struiken zijn minder uitbundig en doorgesloten dan op Highgate. Maar bij nadere beschouwing ontdekken we de grote charme van deze begraafplek die overigens vrij toegankelijk is.

Behalve joggers en mensen op banken die hun lunch verorberen, wemelt het er van de eekhoortjes en zie ik veel Vlaamse gaaien, kraaien en duiven, die gewillig poseren op de zerken. Afbeeldingen uit de Egyptische faraotijd, zoals bijvoorbeeld Anubis, de god in de gedaante van een jakhals en beschermer van de doden en de scarabee, mestkever, die staat voor eeuwig leven, herinneren aan de toen opgeleefde belangstelling voor die eeuwenoude cultuur.

Achteraan tegen een muur op een verhoogd gedeelte, voor de upper ten, zodat deze ook na hun dood op het gemene volk kunnen neerzien, ontwaart ik een prachtige zerk in de vorm van een toneel, waarvoor het doek gevallen was. De volgende regels van schrijfster Sybille Bedford lijken hierop toegeschreven:

"You see, when one's young ons does not/ feel part of it yet, the human condition./ One does things because they are not for/ good./ Everything is a rehearsal. To be repeated / at lib./ To be put right when the curtain goes up/ in earnest./ One day you know that the curtain was/ up all the time. That was the performance".

Het graf van Richard Tauber is niet zo spectaculair. Dat zijn wel de recente beplanting met viooltjes en de brieven van mannelijke en vrouwelijke bewonderaars "*For the tenor of all time*", waarin hij alsnog bedankt wordt voor zijn zangkunst. Naast hem ligt Emmeline Pankhurst, voorvechtster van vrouwenrechten.

De begroeiing is hier minder aangrijpend, maar zo lieflijk. Margrieten, zo ver als je kijken kunt. Een plek om naar terug te keren, graag nog in dit leven.

Puck Kooij

BOEKBESPREKINGEN

J. van den Bout. *Rouwsluiers, over verliesverwerking*. (Utrecht: Uitgeverij De Tijdstroom BV, 1996, 48 blz., f 12,90, ISBN 90-352-1619-9).

Rouw is gevarieerder dan tot dusverre werd aangemen. Dat was de kern van de rede die dr. J. van den Bout uitsprak bij de aanvaarding van zijn ambt als bijzonder hoogleraar Verliesverwerking aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Utrecht. De op 21 maart 1996 uitgesproken rede, een compact college over alle facetten van dit vakgebied die nader onderzoek behoeven, is nu in druk verschenen.

Dat een standaardmodel verliesverwerking niet bestaat, is inmiddels bekend bij de meeste mensen die er vanuit hun vak mee te maken hebben. Daarbuiten denkt men echter veelal nog dat elk rouwproces keurig volgens het boekje moet verlopen: van ongeloof via intens verdriet, depressie en boosheid tot acceptatie; dit alles binnen een periode van anderhalf jaar. Deze algemeen geldende visie werkt volgens Van den Bout als een rouwsluier en vertroebelt het zicht op de veelzijdige werkelijkheid van rouw. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt, dat lang niet iedereen anderhalf jaar na een verlies voluit in het leven staat. Anderen daarentegen gaan na een maand alweer op zoek naar een nieuwe partner. Veel hulpverleners hadden tot voor kort de neiging om cliënten in het keurslijf van dat ene rouwproces te dwingen, met alle gevolgen van dien. Nu men ontdekt heeft dat er een veelvoud aan als normaal te kenschetsen rouwprocessen is, zal dat minder voorkomen. Toch blijft er daarnaast een verstoord rouwproces bestaan. Hierover merkt de hoogleeraar in de lijn van zijn voorgaande betoog op, dat hij ook hier afkerig is van te strakke definities. Van den Bout onderscheidt naast algemene ook privé-rouwsluiers, persoonlijke opvattingen over het geleden verlies die de rouwverwerking kunnen bemoeilijken. Als voorbeelden noemt hij het idee van onkwetsbaarheid, het recht op voorspoed en de overtuiging dat het leven beheersbaar is. Of dat in strikte zin persoonlijke opvattingen zijn, valt te betwisten. Ze komen immers voort uit de in de westerse wereld gangbare opvatting van de maakbare samenleving.

In het korte bestek van dit boekje ontleedt Van den Bout met wetenschappelijke precisie de diverse opvattingen die kenmerkend zijn voor de algemene visie op rouw, en hij toont de onhoudbaarheid van die visie afdoende aan. Tegelijk schetst hij de contouren voor een raamwerk waarin veel meer opvattingen over verliesverwerking een plaats krijgen en waarmee de hulpverlening nu en in de toekomst zijn voordeel kan doen.

E. Maes. *Begraafplaatsen*. Stichtse Monumenten Reeks VII (Utrecht: Stichting Matrijs, 1996, 64 blz., f 19,90, ISBN 90-5345-091-2).

In 1992 publiceerde de Terebinth de handleiding *Begraafplaatsen als cultuurbezit*. Ze wilde hiermee het inventariseren van laatste rustplaatsen bevorderen. Vier jaar later zijn de eerste resultaten vastgelegd in een boekje over begraafplaatsen in de provincie Utrecht. Onder begeleiding van Wessel Meijer, een van de auteurs van de handleiding, inventariseerden leden van historische verenigingen enthousiast begraafplaatsen en schreven daarover rapporten. Edwin Maes heeft vervolgens als student geschiedenis aanvullend onderzoek verricht en over de gezamenlijke resultaten dit boekje geschreven.

Hoewel de publikatie weinig pagina's telt, vormen tekst en foto's een goede inleiding in de geschiedenis van de Utrechtse begraafplaatsen en hun culturele waarde. Na een historische schets van de aanleg buiten de bebouwde kom worden de veranderingen in kaart gebracht van de inrichting, de gebouwen en natuurlijk de gedenktekens.

Deze drie elementen worden vervolgens elk afzonderlijk toegelicht. Natuurlijk komt de aanleg in Engelse stijl van Soestbergen buiten de provinciale hoofdstad aan bod. In aansluiting op de inleiding hadden voorbeelden van kerkelijke begraafplaatsen overigens niet mogen ontbreken. Wat betreft de gebouwen worden mooie voorbeelden gegeven van poorten, aula's, een baarhuisje en een bidkapel. Ten aanzien van de gedenktekens wordt vanzelfsprekend aandacht besteed aan het mausoleum voor C.J. van Nellesteyn te Leersum. Daarnaast wordt ingegaan op de godsdienstige verschillen. In een priestergraf is vaak een kelk met hostie uitgehouwen. Op stenen voor hervormde gelovigen staat veelal een palmtak afgebeeld als teken van de overwinning op de dood. De publikatie wordt afgesloten met een ongetwijfeld ook voor aanvulling vatbare, opsomming van begraafplaatsen. Aan het eind van het boekje is een nuttige verklaring van moeilijke woorden en een uitgebreide literatuurlijst opgenomen.

Dergelijke initiatieven verdienen navolging. Gebruik makend van de opgedane ervaring in Utrecht zal er bij het inventariseren systematisch aandacht moeten worden aan de aanleg van dodenakkers en daarop voorkomende bouwwerken. Tenslotte is het goed, dat ook alledaagse graven, zoals de hervormde gedenktekens met palmtakken, volwaardig aandacht krijgen. De Terebinth heeft op 22 juni een rondrit langs de interessantste objecten gemaakt. Met dit gidsje in de hand kan iedereen de speurtocht van de Utrechtse inventariseerders overdoen.

Rita Hulsman

Wim Cappers

EXCURSIES

Haarlem

In het najaar worden vier begraafplaatsen in Haarlem bezocht. Hiertoe behoort onder andere de particuliere begraafplaats Sint Barbara uit 1892. Naar aanleiding van het honderdjarig bestaan verscheen Speet, B., L. Vogelzang, F. Baars, T. Lindijer, *Sint Barbara. Honderd jaar sluimeren in gewijde aarde. De geschiedenis van de begraafplaats te Haarlem. Serie Haarlemse Miniaturen XXVIII. Haarlem, 1993.*

Ook wordt de gemeentelijke begraafplaats aan de Kleverlaan uit 1830 bekeken. Deze dodenakker is door landschapsarchitect J.D. Zocher ontworpen. In 1994 besloot de gemeente een deel te sluiten en te ruimen. De Terebinth heeft rechthebbenden gesteund in hun verzet tegen dit besluit. De provincie vernietigde het uiteindelijk, omdat de belanghebbenden onvoldoende waren gehoord. Op dit moment mogen overledenen weer in graven met een uitsluitend recht worden bijgezet.

Datum: 12 oktober 1996
 Tijd: 10.00
 Plaats: begraafplaats Akendam
 Vervoer: vanaf station Haarlem bus 4 richting Spaarndam. Vertrekt 9.17 of 9.47. Uitstappen halte begraafplaats
 Auto: vanaf station Haarlem Schoterweg en in verlengde daarvan Rijksstraatweg volgen tot verkeersplein. Hier 1e straat rechts, dan 2e straat links
 Programma:
 10.00: ontvangst op begraafplaats Akendam
 10.30: rondleiding begr.pl Akendam en Sint Jozef
 12.15: vertrek per auto naar begr.pl Sint Barbara. Willen autobezitters o.v.-reizigers meenemen? Bezichtiging begraafplaats
 13.00: lunch op begr. pl. Kleverlaan
 14.00: rondleiding op begraafplaats
 16.00: einde excursie. 10 min lopen naar station
 Lunch: zelf meenemen. Koffie en derg. verkrijgbaar
 Kosten: f 10,- per persoon
 Aanm: bij Terebinthbureau, 033-4653380

West-Brabant

Het seizoen wordt afgesloten met een excursie naar West-Brabant. Er wordt onder andere een bezoek gebracht aan de algemene begraafplaats te Bergen op Zoom. Het oude deel, dat oorspronkelijk aan de Kath. Stichting begraafplaatsen toebehoorde, wordt helaas geruimd. Het nieuwe deel is ontworpen door Bert Voeten en sluit aan bij het bestaande deel.

Datum: 27 oktober 1996
 Tijd: 10.15
 Plaats: station Bergen op Zoom
 Gidsen: Bert Voeten en Trinette Adriaansen
 Programma:
 10.15: vertrek naar Putte, waar 2 van de 3 joodse begraafplaatsen worden bezichtigd. Hier worden vooral Belgische joden begraven
 Middag: lunch op eigen gelegenheid te Bergen op Zoom
 bezichtiging van de Canadese en Britse militaire begr.pl. en de gemeentelijke begraafplaats
 N.B.: heren dienen hoofddekseel mee te nemen
 Aanm: bij Terebinthbureau, 033-4653380

AGENDA

3 aug-30 nov: expositie over Friese rouw- en begrafenisgewoonten in Streekmuseum Het Admiraaliteitshuis, Dorpswal 27 te Dokkum. Met catalogus. Open di t/m za 10-17
 15 sept-6 okt: expositie over de joodse begraafplaats van Jenna Tas in de woning van de heer Th. Dudok van Heel, Koppelstraat 6 te Bredevoort
 21 sept: algemene vergadering in Hotel Sionshof te Heilig Landstichting. Vanaf station Nijmegen met buslijn 5 van 9.53 richting Groesbeek de Horst of Groesbeek Brede Weg. Aankomst 10.13
 5 okt: publieksdag Expo NUVU in de Jaarbeurs te Utrecht met informatiestands van vakorganisaties en speciale lezingen
 5 okt-9 nov: expositie lijkwades door Marja-Liisa van der Kolk en Mies Bouwmeester in Ver. Doopsgezinde Gemeente, Grote Houtstr 43 te Haarlem. Open: di t/m za 13-16
 12 okt: excursie Haarlem
 26 okt-2 nov: herhaling studiereis naar de dodencultuur in Italië. Inschr. bij Natuur Cultuur Reizen, Postbus 800, 7550 AV Hengelo, 074-2478882
 27 okt: excursie Bergen op Zoom
 3 nov: informatiemarkt van Werkgroep Dood & Rouw in stadskantoor Claudius Prinslaan 10 te Breda. Open: 10-17
 6 nov: congres over verdriet en rouw bij leerlingen basisonderwijs door het Katholiek Pedagogisch Centrum. Plaats: De Eenhoorn te Amersfoort. Congresfolder aanvragen bij Ellen van Eijck, 073-6247247